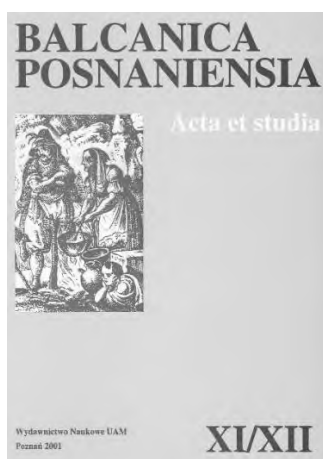

Bruski Jan Jacek, *Z zagadnień polityki narodowościowej I Republiki Czechosłowackiej - spór o tożsamość narodową zakarpackich Rusinów*, „Balcanica Posnaniensia. Acta et Studia” 2001, t. 11–12, s. 189–198.

<https://doi.org/10.14746/bp.2001.11-12.19>

<https://pressto.amu.edu.pl/index.php/bp/article/view/52624>

Instytucją przechowującą materiały źródłowe jest Biblioteka Collegium Historicum Uniwersytetu im. Adama Mickiewicza w Poznaniu.

<http://bch.amu.edu.pl>

Zadanie zostało zrealizowane w ramach konkursu „Społeczna odpowiedzialność nauki II – Wsparcie dla bibliotek naukowych”. Projekt zatytułowany „Digitalizacja archiwalnych wydań czasopism naukowych zgromadzonych przez Bibliotekę Coll. Historicum UAM”. Projekt dofinansowany ze środków budżetu państwa, przyznanych przez Ministra Nauki w ramach Programu Społeczna odpowiedzialność nauki II. Wsparcie dla bibliotek naukowych (umowa nr BIBL/SP/0092/2024/02 z dnia 05.12.2024). Całkowita wartość projektu: 247 236,00 zł. Kwota dofinansowania: 220 836,00 zł.

The institution storing the source materials is the Library of the Collegium Historicum of the Adam Mickiewicz University in Poznań.

<http://bch.amu.edu.pl>

The task was carried out within the framework of the competition “Social Responsibility of Science II – Support for Scientific Libraries”. The project entitled “Digitization of archival editions of scientific journals collected by the Library of the Coll. Historicum of Adam Mickiewicz University”. The project was co-financed from state budget funds granted by the Minister of Science within the framework of the Programme Social Responsibility of Science II. Support for Scientific Libraries (agreement no. BIBL/SP/0092/2024/02 of 05.12.2024). Total value of the project: PLN 247,236.00. Amount of co-financing: PLN 220,836.00.

UNIWERSYTET
IM. ADAMA MICKIEWICZA
W POZNANIE

Ministerstwo Nauki
i Szkolnictwa Wyższego

Społeczna
Odpowiedzialność
Nauki II

Z ZAGADNIEŃ POLITYKI NARODOWOŚCIOWEJ I REPUBLIKI CZECHOSŁOWACKIEJ – SPÓR O TOŻSAMOŚĆ NARODOWĄ ZAKARPACKICH RUSINÓW

JAN JACEK BRUSKI

ABSTRACT. Bruski Jan Jacek, *Z zagadnień polityki narodowościowej I Republiki Czechosłowackiej – spór o tożsamość narodową zakarpackich Rusinów* (The attitude of the government of the Czechoslovak Republic and Czechoslovak parties to the debate about the national identity of the Trans – Carpathian Russniaks). Balcanica Posnaniensia. Acta et studia, XI/XII, Poznań 2001. Adam Mickiewicz University Press, pp. 189-197. ISBN 83-232-1078-0, ISSN 0239-4278. Polish text with a summary in English.

Jan Jacek Bruski, Instytut Historii Uniwersytetu Jagiellońskiego (Institute of History Jagiellon's University), ul. Gołębia 13, 31-007 Kraków, Polska – Poland.

Przyłączenie Rusi Podkarpackiej – dotąd znanej jako Ruś Węgierska – do świeżo utworzonego państwa czechosłowackiego stanowiło zaskoczenie dla czeskiej opinii. Postulat taki nie mieścił się w żadnym z programów terytorialnych, formułowanych u progu I wojny światowej przez czeski, a następnie czechosłowacki ruch niepodległościowy. Myśl o związaniu Zakarpacia z przyszłym państwem Czechów i Słowaków pojawiła się dopiero w roku 1918 i była początkowo traktowana jako rozwiązanie prowizoryczne. O Rusi mówiono jako o swego rodzaju depozycie, który oddany zostanie przyszłej Rosji lub Ukrainie, gdy wyjdą one z okresu wewnętrznych zaburzeń¹. Specjalną pozycję tej prowincji w ramach Republiki gwarantowały postanowienia traktatu mniejszościowego z Saint-Germain-en-Laye, inkorporowane następnie – z pewnymi modyfikacjami – do czechosłowackiej konstytucji z 1920 r. W ich świetle Rusini otrzymać mieli daleko idącą autonomię – z własnym sejmem, gubernatorem mianowanym przez prezydenta i ministrem w rządzie centralnym².

¹ Por. K. K a d l e c, *Podkarpatská Rus (Přednáška konaná ve Státovědecké Společnosti dne 21 května)*, Praha 1920, s. 26.

² Z. P e š k a, *Národní menšiny a Československo*, Bratislava 1932, s. 208-211; Tekst traktatu: Z. Z a w a d o w s k i, *Ruś Podkarpacka i jej stanowisko prawno-polityczne*, Warszawa 1931, s. 35-37.

Pierwsze miesiące rządów czechosłowackich na Zakarpaciu zdawały się świadczyć, że Praga chce lojalnie wypełnić swe zobowiązania wobec Rusinów, i że model federacji czesko-słowacko-ruskiej, projektowanej przez karpatoruskich przywódców, bliski już jest realizacji. W inspirowanych przez rząd wydawnictwach Rusini znaleźć mogli potwierdzenie, iż są nie tylko narodem równoprawnym, ale wręcz uprzywilejowanym w Republice, że w związku z tym całkowity zarząd nad karpacką prowincją trafi w ich ręce. Faktycznie Rusinom nie dowierzano, traktując ich jako element niepewny, a w najlepszym razie mało świadomy, podatny na agitację antypaństwową. W efekcie z miesiąca na miesiąc odkładano zapowiedziane wybory do karpatoruskiego sejmiku, by wreszcie na przełomie 1920/1921 roku ostatecznie z nich zrezygnować. Stopniowo w społeczeństwie czeskim gruntować zaczęło się przekonanie, że Ruś Podkarpacka nie dojrzała jeszcze do obiecaney autonomii.

Poważnym powodem, który w oczach czeskich usprawiedliwiał niewypełnianie zobowiązań traktatowych, było – obok obaw przed węgierską irredentą – rozbicie społeczności rusińskiej na zwalczające się obozy narodowo-językowe. Wybuch tego konfliktu pod rządami czechosłowackimi był efektem poważnego opóźnienia procesów narodotwórczych na Zakarpaciu, do jakiego doszło w warunkach represyjnego reżimu węgierskiego. Miejscowi działacze, koncentrujący się do tej pory na walce o utrzymanie mgławicowo pojmowanej ruskości, czy wręcz po prostu słowiańskości karpackiego ludu, dopiero u progu lat 20. stanęli przed pytaniem o jego afiliację narodową. Późno postawione, ale widać tkwiące już wcześniej w zbiorowej podświadomości, zaangażowało ono natychmiast kręgi miejscowej inteligencji, powodując wykrystalizowanie się dwóch wyraźnych orientacji narodowych – ukraińskiej i rosyjskiej. Zwolennicy pierwszej opowiadali się za powtórzeniem przez Karpatorusinów drogi, którą przeszedł ruch narodowy w Galicji i nad Dnieprem – ewoluujący od archaicznej ruskości do nowoczesnego ukraińskiego poczucia narodowego. Przedstawiciele drugiej – zarzucający swym adwersarzom niezdrowy separatyzm – pragnęli na bazie tejże ruskości budować tożsamość rosyjską, uznając Rusinów zakarpackich, podobnie jak i innych Małorusów, za gałąź jednego wielkiego narodu „ruskiego”, zamieszkującego obszary „od Popradu do Kamczatki”. W cieniu tych dwóch wiodących rozwinęła się później trzecia orientacja – miejscowa, postulująca istnienie odrębnego narodu karpatoruskiego.

Tłumione wcześniej kontrowersje doprowadziły na początku lat 20. do zarysowania się w życiu Rusi Podkarpackiej charakterystycznego dualizmu. Przeciwko sobie stanęły konkurencyjne organizacje kulturalno-oświatowe – ukraińskie Towarzystwo „Proswita” oraz powstałe nieco później rusofilskie Towarzystwo im. Aleksandra Duchnowicza. Wokół tych dwóch central narodowych skupiły się organizacje mniejsze, działające w poszczególnych środowiskach, a więc odrębne dla ruso- i ukrainofilów korporacje studenckie, organizacje skautowskie, związki śpiewacze, towarzystwa kobiece. Funkcjonowały ponadto odrębne organizacje zawodowe – szczególnie spektakularnym przypadkiem była rywalizacja pomiędzy rusofilskim i ukrainofilskim związkiem nauczycieli. Podziały narodowe przekładały się również na podziały partyjne. Praktycznie każda z rusińskich partii politycznych zmuszona

była do zdeklarowania swego stanowiska w sporze orientacji. Linia podziału zaznaczyła się nawet w życiu gospodarczym prowincji.

Znaczna część czeskiej opinii czuła się zdezorientowana toczącym się na Rusi konfliktem. Jej bezradność wynikała po części ze słabej znajomości zagadnienia ukraińskiego w ogóle. Chociaż akceptowano powszechnie pewną historyczną małoruską odrębność, nie uznawano jej za podstawę dla narodowego wyodrębniania Małorusów-Ukraińców od Rosjan. Dopiero wydarzenia rosyjskiej rewolucji, aktualizacja sprawy ukraińskiej na forum międzynarodowym – pociągnęły za sobą rewizję tego stanowiska. Olbrzymią rolę w promowaniu myśli ukrajinofilskiej odegrał Jaromír Nečas, młody polityk socjaldemokratyczny i płodny publicysta, który w ciągu kilku miesięcy, poczynawszy od końca roku 1918, wydał serię broszur popularyzujących sprawę ukraińską nad Wełtawą.³

Refleksem kontrowersji wokół szerszej kwestii ukraińskiej były stanowiska zajęte przez poszczególne czeskie ugrupowania wobec sprawy przynależności narodowej Rusinów. Spór zainicjował zamieszczony w koszyckim „Russkim Słowie” artykuł, dowodzący językowej i narodowej identyczności mieszkańców Rusi Karpackiej z Wielkorusami. Autor tekstu, dr Alois Kusák, reprezentował najbardziej chyba skrajnie rusofilską i carofilską część czeskiej opinii, grupując się wokół pisma „Staroslovan”. Odpowiedzią na artykuł stała się kolejna broszura Jaromíra Nečasa, wydana w kwietniu 1919 r., w której autor ostro atakował czeskich rusofilów i obalając argumenty Kusáka uzasadniał przynależność Rusinów zakarpaccich do narodu ukraińskiego⁴. Poglądy Nečasa – który parę miesięcy później objął kierownictwo referatu Rusi Podkarpackiej w kancelarii prezydenta Masaryka – uznać można za miarodajne dla linii przyjętej przez grupę prezydencką, tzw. Hrad⁵. Działalność Nečasa wpłynęła też na postawę jego macierzystej partii socjaldemokratycznej, która od początku lat 20. zaangażowała się po stronie orientacji ukraińskiej na Rusi. Twierdzenia Kusáka w pełni zaakceptowali natomiast ideowi oponenci Hradu i skupionej wokół niego lewicy – czechosłowaccy narodowi demokraci Karla Kramářa. Artykuł w „Russkim Słowie” został zauważony i z dużą sympatią zrelacjonowany przez centralny dziennik narododemokratyczny „Národní Listy”⁶. Kramarzowcy rozwinęli następnie na Rusi bardzo aktywną działalność, kooperując politycznie z miejscowymi partiami orientacji rosyjskiej.⁷

³ K. L e w a n d o w s k i, *Sprawa ukraińska w polityce zagranicznej Czechosłowacji w latach 1918-1932*, Wrocław-Kraków-Warszawa-Gdańsk 1974, s. 81-86, 131-133.

⁴ D. D o r o Ź e n k o, *Uhors'ka Ukraina*, Praha 1919, s. 30-32; F. T i c h ý [Tichý], *Užhorod 1923*, Perečyn 1992, s. 14.

⁵ Mimo pewnych niejasności w stanowisku samego Masaryka.

⁶ D. D o r o Ź e n k o, op. cit., s. 30.

⁷ Ich faktyczną filią było najbardziej konsekwentnie moskalofilskie ugrupowanie w latach 20., Rosyjska Partia Narodowa z Preszowa. We wszystkich kolejnych wyborach występowała ona w bloku z czeską narodową demokracją, otrzymywała też od niej stałe subwencje na wydawanie prasy partyjnej. Archiwum Akt Nowych w Warszawie (dalej: AAN), zespół Wicekonsulat RP w Užhorodzie (dalej: Užhorod), sygn. 4: Raport Konsulatu z 29 VII 1932, k. 39. Nieco luźniej współpracowali narodowi demokraci z Rosyjskim Zjednoczeniem Narodowym, z którym zawarli sojusz wyborczy w roku 1925 (por. „Podkarpatská Rus” nr 1 z 30 X 1925), uczestniczyli ponadto w najszerszym porozumieniu

Stanowiska socjaldemokratów i narodowej demokracji wydawałyby się potwierdzać – narzucający się już współczesnemu publicyście – schemat, zgodnie z którym lewica stać miała po stronie karpaccich ukraińców, zaś prawica – forytować orientację rosyjską⁸. Schemat ten – podobnie jak większość schematów – nie opisuje jednak trafnie rzeczywistości. Przeczy mu np. postawa katolickiej partii ludowej, która w poszukiwaniu politycznych sojuszników na Rusi Podkarpackiej zwróciła się w stronę grupy ks. Wołoszyna, przywódcy miejscowego obozu ukraińskiego. Pod wpływem ludowców kierowana przez Wołoszyna Rуска Partia Chliborobská przekształciła się w 1925 r. w Ruską Partię Chrześcijańsko-Ludową, modelując też w kierunku prawicowym swój program⁹.

Zaprzeczeniem schematu jest również stanowisko zajęte w podkarpackim sporze przez partię narodowych socjalistów. Ugrupowanie to związało się na terenie Rusi Podkarpackiej z Rosyjską Partią Pracy, łączącą w swym programie radykalne hasła społeczne z propagandą prawosławia oraz wyraźnie deklarowanym nacjonalizmem rosyjskim¹⁰. Miejscowi rusofile zdominowali również krajową filię partii narodowosocjalistycznej.

Przy rozbieżnościach istniejących pomiędzy koalicyjnymi partiami sformułowanie przez Pragę konsekwentnej linii postępowania wobec podkarpackich sporów okazało się niemożliwe. Pierwszym cywilnym przedstawicielem rządu centralnego na Zakarpaciu (z tytułem administratora) mianowany został w lipcu 1919 r. dr Jan Brejcha, który oparł swą działalność na miejscowym nurcie moskalofilskim. Jednocześnie powołano do życia równoległy ośrodek władzy, tzw. dyrektoriát, w którym zasiedli najbardziej eksponowani działacze obozu ukraińskiego. Pomiędzy obydwoma ośrodkami rozpoczęły się natychmiast ostre tarcia. Prezes dyrektoriatu Żatkowicz, reprezentujący wpływową emigrację, był do czasu partnerem bardzo dla rządu centralnego pożądanym. Dlatego stopniowo wycofywano poparcie dla rusofilskiego kursu Brejchy, by wreszcie w lutym 1920 r. zlikwidować urząd administratora, a następnie mianować Żatkowicza pierwszym gubernatorem Rusi Podkarpackiej¹¹. Zmiana polityki wobec Rusi wiązała się też po części z osłabieniem pozycji narodowej demokracji i równoległym rozbudowywaniem wpływów przez czechosłowackich socjaldemokratów – zwycięzców w wyborach z 1919 r.

politycznym partii rusofilskich, do jakiego doszło w okresie międzywojennym – w tzw. Bloku Rosyjskim z 1929 r. (M. B a r n o v s k ý, *Politické strany na Podkarpatskej Rusi v rokoch 1918-1938*, w: *Slovensko v politickom systéme Československa (Materiály z vedeckého sympózia) Časť 11-13 novembra 1991*, Bratislava 1992, s. 196-197).

⁸ A. H a r t l, *Deset let podkarpatského písemnictví 1920-1930*, „Slovanský Přehled” 1930, s. 185.

⁹ Idem, *Z politického života Podkarpatské Rusi*, „Slovanský Přehled” 1925, s. 436; M. B a r n o v s k ý, op. cit., s. 196.

¹⁰ Por. H. C u r k a n o v i č, *Ideové směrnice karpatoruských politických stran*, Praha 1931, s. 7-14. Narodowi socjaliści wchodzili kilkakrotnie z tym ugrupowaniem w sojusze wyborcze. Blokowi w czasie wyborów parlamentarnych jesienią 1925 r. zawdzięczali trudowy mandat dla lidera partii Andrieja Gagatki, na który złożyły się narodowosocjalistyczne głosy przetrzucone z okręgów czeskich. AAN, zespół: Wicekonsulat RP w Koszycach (dalej: Koszyce), sygn. 2, k. 199.

¹¹ P. R. M a g o c s i, *The Shaping of a National Identity. Subcarpathian Rus' 1848-1948*, Cambridge, Mass., London, Eng. 1978, s. 193; Z. Z a w a d o w s k i, op. cit., s. 22-24.

Nominacja Żatkowicza miała charakter w dużej mierze dekoracyjny. Faktycznym eksponentem Pragi stał się wicegubernator, Czech Petr Ehrenfeld, któremu ustawowe regulacje powierzały rzeczywisty zarząd prowincją¹². Gdy Żatkowicz, rozczarowany coraz bardziej oczywistą tytułarnością swego urzędu, złożył w marcu 1921 r. dymisję, prezydent Masaryk zdecydował się nie obsadzać wakatu, a obowiązki gubernatora przez następne dwa lata pełnił właśnie Ehrenfeld. Wicegubernator kontynuował zdecydowany kurs proukraiński, opierając się na chliborobach ks. Wołoszyna¹³.

Główną płaszczyzną konfliktu pomiędzy nurtami narodowymi na Rusi był przez cały okres międzywojenny spór językowy. Toczono zażartą walkę o to, który z języków – ukraiński, rosyjski, czy może bliżej nie określony rusiński – ma być przedmiotem nauczania i obowiązywać miejscową administrację. Formalnie rozstrzygnięcia w tej kwestii należeć miały do sejmiku autonomicznego. Faktycznie aż do roku 1938 obowiązywało prawowicie tzw. statutu generalnego z 18 XI 1919 r., który wprowadzał w szkolnictwie i administracji „język ludowy”¹⁴. To niefortunne określenie wywołało oczywiście z miejsca kontrowersje, co właściwie – jaki dialekt, ewentualnie który z języków literackich – uznać należy za właściwą mowę ludu. Świadectwem ogólnej dezorientacji i pomieszania pojęć, panujących nawet w kręgach fachowych, była ekspertyza Czechosłowackiej Akademii Nauk z grudnia 1919 r. Ankietowani uczeni, przyznając we wstępie opinii samym Rusinom prawo wyboru własnego języka literackiego, rekomendowali w następnym punkcie wprowadzenie do miejscowego użytku literackiej ukraińszczyzny, by w zakończeniu zalecić również nauczanie języka rosyjskiego, z uwagi na to, że „mieszkańcy Rusi Karpackiej [...] jako Ukraińcy są członkami wielkiego narodu rosyjskiego”¹⁵. Tego rodzaju werdykt dawał pole do dowolnych interpretacji. Władze szkolne wyciągnęły z niego wnioski jednoznacznie proukraińskie, zapraszając do współpracy utalentowanego filologa galicyjskiego Iwana Pańkewycza, któremu przyznano, wedle jego własnego określenia, „dyktatorskie prawa w sprawach języka”¹⁶.

Proukraińska polityka i odkładanie przez Pragę sprawy autonomii wywołały ostrą opozycję ze strony lojalnych początkowo zakarpaccich rusofilów. Ich niezadowolnienie postanowiła wykorzystać czechosłowacka partia agrarna, przejmująca począwszy od 1922 r. dominującą rolę w koalicji rządowej z socjaldemokratami. W połowie 1923 r. przedstawiciele agrariuszy – dotąd neutralnych w miejscowym sporze – przystąpili do rozmów z zakarpaccą opozycją. Obietnice rewizji dotych-

¹² Na temat pozycji prawnej wicegubernatora por. P. R. Ma g o c s i, op. cit., s. 433, przyp. 100; Z. Z a w a d o w s k i, op. cit., s. 24; Z. P e š k a, op. cit., s. 212-215.

¹³ P. R. Ma g o c s i, op. cit., s. 204-205; A. H a r t l, *Z politického života v Podkarpatské Rusi*, „Slovanský Přehled”, 1925, s. 296.

¹⁴ Art. III 2 statutu generalnego. Por. Z. P e š k a, op. cit., s. 218.

¹⁵ M. B o l d y z a r, *Zakarpattja miz dvoma svitovymi vjnamy. (Materialy do istorii suspil'no-politycnych vidnosyn)*, Užhorod 1993, s. 57-59. Tekst opinii podaje N. Z o r k i j, *Spor o jazyke v Podkarpatskoj Rusi i češská Akademie Nauk*, Užgorod 1926, s. 26-27.

¹⁶ K. K y s i l e v s' k y j, *Ivan Pan'kevyc', Vinnipeg 1958*, s. 6; M. B o l d y z a r, op. cit., s. 59; P. R. Ma g o c s i, op. cit., s. 138.

czasowej polityki sprawiły, że rusofile udzielili im swego poparcia, umożliwiając odniesienie błyskotliwego zwycięstwa we wrześniowych wyborach gminnych na Rusi¹⁷.

Wydarzenia najbliższych paru miesięcy zdawały się potwierdzać nadzieje obozu rosyjskiego. W listopadzie nowym gubernatorem mianowany został przywódca rusofilów dr Antoni Beskid, a Ehrenfelda zmuszono, by podał się do dymisji. Z Referatu Szkolnego usunięto dra Pańkewycza, wstrzymano też wydawanie pół-oficjalnego dziennika „Rusyn”, redagowanego w duchu ukraińskim¹⁸. Wbrew oczekiwaniom kroki te nie oznaczały jednak przekazania realnej władzy na Rusi reprezentantom orientacji rosyjskiej. Podobnie jak w wypadku Żatkowicza i Ehrenfelda, tak i teraz rządy znalazły się faktycznie nie w rękach rusińskiego gubernatora, lecz jego zastępcy – Czecha. Z biegiem czasu coraz większe wątpliwości zaczęła też budzić szczerość rusofilskiego stanowiska agrariuszy. W 1925 r. mandat poselski z listy agrarnej zdobył dr Awhustyn Sztetan, który miał się stać wkrótce czołowym ideologiem rusinizmu – koncepcji głoszącej istnienie odrębnego samodzielnego narodu rusińskiego¹⁹. Od tej pory partia skutecznie lawirowała pomiędzy miejscowym obozem ruso- i rusinofilskim.

Istotną wolnę wykonali na przełomie 1925/1926 r. zakarpaccy komuniści. Porzucając dotychczasową niejasną postawę wobec kwestii narodowej, opowiedzieli się oni za przynależnością Rusinów do narodu ukraińskiego. Odrzucili przy tym sam termin „Rusin” – na rzecz określenia „Ukraińiec”, podobnie jak nazwę „Ruś Podkarpacka”, którą zastąpiono „Ukraińską Zakarpacką”. Program narodowy wykorzystała KPČ w celu pozyskania części miejscowej młodej inteligencji oraz sporej grupy ukraińskiej emigracji, agitowano również za jego pomocą ludność chłopską, zwłaszcza na proukraińskiej Huculszczyźnie. Nie wnikając w szczerość haseł narodowych komunistów, przyznać trzeba, że przyczynili się oni w poważnym stopniu do zaszczepienia świadomości ukraińskiej na Zakarpaciu.

Symptomem głębokiej przemiany w postrzeganiu przez Czechów spraw karpatoruskich stała się reforma administracyjna z 1927 r. Unifikowała ona Ruś Podkarpacką z resztą Republiki, wprowadzając jednolity podział terytorialny, organy administracji i ustrój samorządowy na terenie całego państwa²⁰. Zacierało to odrębny status zakarpackiej prowincji, którą coraz powszechniej zaczęto w Pradze uważać nie za rodzaj depozytu, ale za terytorium trwale z Czechosłowacją połączone.

¹⁷ Szczegółowo zbliżenie rusofilów z agrariuszami i jego wpływ na wyniki wyborów naświetlają raporty Wicekonsulatu RP w Koszycach z września 1923. AAN, Koszyce, sygn. I. k. 69-71, 74-75, 86-87. Por. też AAN, zespół Konsulat RP w Bratysławie, sygn. 5: Opracowanie M. Świerzińskiego *Ruś Podkarpacka* z lipca 1933, k. 30; A. Hartl, *Z politického ...*, s. 297.

¹⁸ P. R. Magocsi, op. cit., s. 205; F. Tichý, op. cit., s. 36-38.

¹⁹ Szerzej: J. Bruski, *Rusini Karpaccy – separatyzm czy przebudzenie narodowe? (Z genezy współczesnego rusinizmu)*, w: *Regionalizm a separatyzm – historia i współczesność*, Prace Naukowe Uniwersytetu Śląskiego nr 1492, Katowice 1995, s. 169-170. Zob. też: Biblioteka Polskiej Akademii Nauk w Krakowie (dalej: BPAN), Teki Lasockiego, sygn. 4168: Raport Agencji Konsularnej RP w Koszycach do MSZ, 26 III 1926, k. 14.

²⁰ P. Stercho, *Diplomacy of Double Morality: Europe's Crossroad in Carpatho-Ukraine 1919-1939*, New York 1971, k. 57-59; P. R. Magocsi, op. cit., s. 207-209.

Zamknięcie etapu prowizorium na Rusi pociągnęło za sobą ewolucję postawy miejscowej czeskiej kolonii. Kształtować się zaczął nowy typ Czecha, karpatoruskiego, związanego uczuciowo z prowincją i czującego się pełnoprawnym jej gospodarzem. Samo w sobie pozytywne, zjawisko to prowadziło na dłuższą metę do faworyzowania własnych interesów narodowych kosztem rusińskich autochtonów²¹.

Główne zagrożenie dla trwałości rządów czechosłowackich na Rusi zaczęło u progu lat 30. upatrywać w – po części rzeczywistej, po części wyimaginowanej – irredencji ukraińskiej. Za jej przejaw uznano m.in. stosowanie terminologii Ukraina Zakarpacka czy nawet Zakarpacie w miejsce urzędowej nazwy prowincji. Kierując się tym, wprowadzona w 1930 r. cenzura parlamentarna skrupulatnie usuwała inkryminowane nazewnictwo z publikowanych tekstów poselskich i senatorskich wystąpień²².

Alergicznie wręcz zareagowała strona czeska na próby szerszego zaktywizowania się kulturalnego i politycznego emigracji ukraińskiej na Rusi. Poparcie przez lidera praskiej emigracji Mykytę Szapowała projektu przeniesienia na Zakarpacie wyższych uczelni ukraińskich, funkcjonujących do tej pory w Czechach, oraz jego memoriał w sprawie zakarpackiej autonomii, pociągnęły za sobą natychmiastowe zredukowanie rządowych subwencji dla instytucji emigracyjnych²³. Niechęć udzieliła się nawet kołom czeskim, nastroszonym tradycyjnie proukraińsko. Obawy przed rzekomym ukraińskim faszyzmem i irredentą sprawiły, że w 1935 r. usunięto z szeregów socjaldemokracji wybitnych działaczy-Ukraińców, co w konsekwencji spowodowało głęboki kryzys karpatoruskiej filii tej partii²⁴.

W latach 20. Praga wahała się między popieraniem zakarpackich ukraińskich i rusofilów. Poza jej zainteresowaniem pozostawała natomiast najsłabsza z orientacji narodowych – rusinofilska, której działaczy nie bez racji posądzano o prawicowe sympatie. Sytuację odmieniła działalność wspomnianego już dra Sztefana, programowo głoszącego, że przynależność Zakarpacia do Czechosłowacji stanowi *conditio sine qua non* istnienia samodzielnego narodu rusińskiego. Stopniowo właśnie w poparciu „trzeciego kierunku” zaczęto upatrywać drogi do załagodzenia konfliktu narodowego na Rusi i wewnętrznej konsolidacji prowincji wokół czechosłowackiego programu państwowego. Konsekwencją tej ewolucji stała się długo oczekiwana nominacja na wakujący od śmierci Antoniego Beskida w 1933 r. urząd gubernatora. W marcu 1935 r. stanowisko to objął, zostawiając w pokonanym polu kandydatów rosyjskich i ukraińskich, zdeklarowany rusinofil, były burmistrz Užhorodu, Konstantyn Hrabar. Po jego nominacji doszło do wytworzenia szeregu instytucji gospodarczych i kulturalnych, mniej lub bardziej otwarcie promujących rusiński separatyzm²⁵.

²¹ W połowie lat 30. Ruś zamieszkiwało ok. 30 tys. Czechów. Grupa ta stanowiła 4,5 % wszystkich mieszkańców prowincji, jej przedstawiciele opanowali jednak ok. 80 % posad w lokalnej administracji. S. V i d ň a n s k i j, *Zakarpatsko ako súčasť CSR: problémy národno-kultúrnej obnovy a štátnosti v r. 1919-1938*, w: *Slovensko v politickom...*, s. 210.

²² S. V i d ň a n s k i j, op. cit., s. 212.

²³ K. L e w a n d o w s k i, op. cit., s. 298-299.

²⁴ Por. Central'nyj Deržavnyj Archiv Vyšcych Orhaniv Vłady ta Upravlinnja Ukraïny w Kijowie, f. 4465, op. 1, spr. 186: *Vistnyk clenam csl. socjaldemokratičnoï robotnycoï partii na Pidkarpatti*.

²⁵ P. R. M a g o c s i, op. cit., s. 223.

W ten sposób krąg możliwości się zamykał. Władze czechosłowackie, eksperymentując najpierw z kierunkiem ukraińskim, następnie rosyjskim, zwracały się ostatecznie ku orientacji rusińskiej-autochtonicznej. Rozwój wydarzeń miał wkrótce wykazać, jak błędne były rachuby na lojalność tej grupy i jak przeceniono poparcie, którego mogła ona udzielić w krytycznym momencie czechosłowackiej państwowości. Dowiodła tego jesienią 1938 r. postawa, będącej oporą rusinizmu, greckokatolickiej hierarchii kościelnej, która wiernopoddająco powitała powrót rządów węgierskich do Użhorodu i Mukaczewa. W decydującej chwili zabrakło władzom Republiki energiczniejszego poparcia ze strony tak ukraińskich, jak i rusofilów, odepchniętych wcześniej przez Pragę, zrażonych dodatkowo jej nieszczerym stanowiskiem w sprawie autonomii.

Spór o orientację narodową Rusinów nie został rozstrzygnięty w dwudziestolecu międzywojennym. Wszelkie próby jego rozwiązania bądź załagodzenia, czynione przez stronę czeską, przynosiły raczej skutki odwrotne do zamierzonych, powodując nasilanie się napięcia, a wręcz otwartej wrogości między rywalizującymi obozami. Dopiero brutalna polityka władz radzieckich, które nie respektowały prawa mieszkańców prowincji ani do politycznego, ani narodowego samookreślenia, wytlumiła w okresie powojennym walkę orientacji.

Brak spójnej, konsekwentnej koncepcji postępowania w miejscowym sporze narodowo-językowym był niewątpliwie jedną z podstawowych przyczyn słabości rządów czechosłowackich na Rusi. Czy jednak wypracowanie takiej koncepcji było możliwe? Stały temu na przeszkodzie głębokie rozbieżności między czechosłowackimi partiami, ale też równie głębokie niezrozumienie miejscowych problemów i zasadnicza niejasność czym dla Czechosłowacji ma być Zakarpacie – czasowym tylko depozytem czy niezbywalnym terytorium?

THE ATTITUDE OF THE GOVERNMENT OF THE CZECHOSLOVAK REPUBLIC AND CZECHOSLOVAK PARTIES TO THE DEBATE ABOUT THE NATIONAL IDENTITY OF THE TRANS-CARPATHIAN RUSSNIKS

Summary

Due to a favorable situation at the turn of 1919 the young Czechoslovak Republic succeeded in spreading its power over most of the territory of the former Hungary inhabited by the Ruthenian population. In accordance the treaty signed in Sain-Germain-en Laye, the Sub-Carpathian Ruthenia (such was the name of the eastern province of CSR) was supposed to obtain much autonomy, and consequently, in the beginning the Czechoslovak authorities treated it as a deposit to be returned to the future Russia or the Ukraine. The moment of granting the autonomy was postponed until 1938, and the Carpathian province was eventually perceived as a genuinely Czechoslovak territory.

Between the World Wars the three trends in the Carpatho-Russian national movement: the Ukrainophilic, the Russophilic, and the Russniakphilic – postulating a separate identity of the Trans-Carpathian Russniaks, were competing with one another. The Czech public opinion, surprised by the very incorporation of the Sub-Carpathian Ruthenia into Czechoslovakia, was unprepared to solve local ethnic and language problems. Following the course of events, however, the Czechs had to assume the

role of arbiter. By the mid-20s, all the major Czechoslovak parties expressed their opinions on the Carpatho-Russian case. The support offered by particular parties to particular national orientations was a function of the attitude of a given group to the Ukrainian cause in general, of personal contacts, and often of the choice already made by the opponent on the Prague political scene.

As a result of such differences among parties, the coalition Czechoslovak government was unable to adopt a consistent policy towards Ruthenia and the Sub-Carpathian ethnic conflict. Much too often it was the battleground for particular ministries or administration agencies, frequently controlled by different parties. One of the most controversial issues was the question of language which was to be taught in the Sub-Carpathian schools.

Experiments to subsequently follow different national options which were undertaken by Prague to accommodate the local controversies and to foster the consolidation of the province, brought about the opposite results – an increase in the tension among Russniak parties and of the distrust towards the Czechoslovak authorities. The results of that erroneous policy were faced only in the fall of 1938, when it turned out that the endangered Republic could not count on the loyalty of any of the Carpatho-Russian groups.